

HELŠINSKI ODBOR ZA LJUDSKA PRAVA U SRBIJI

JUGOSLAVIJA U ISTORIJSKOJ PERSPEKTIVI

Jugoslavija u istorijskoj perspektivi

Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji

Jugoslavija u istorijskoj perspektivi

Beograd, 2017

JUGOSLAVIJA U ISTORIJSKOJ PERSPEKTIVI

Izdavač

Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji

Za izdavača

Sonja Biserko

Copyright © Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2017.

Uređivački odbor

Latinka Perović

Drago Roksandić

Mitja Velikonja

Wolfgang Hoepken

Florian Bieber

Recenzenti

Dubravka Stojanović

Vera Katz

Hrvoje Klasić

Lektura

Seška Stanojlović

Grafičko oblikovanje i slog

Ivan Hrašovec

Fotografije i ilustracije na naslovnoj strani

- Dan mladosti u Mariboru, 1961. foto: wikipedia.org
- Vukovar 1991, foto: Željko Jovanović
- Mapa SFRJ, www.jugosloveni.info

Ilustracija na zadnjoj strani korica i prvoj strani knjige

- Pablo Pikaso, plakat za film *Neretva*, 1969.

Štampa: Delfimedia

Tiraž: 3000

CIP – Каталогизација у публикацији –
Народна библиотека Србије, Београд
ISBN 978-86-7208-207-4
COBISS.SR-ID 236922892

Izdavanje knjige, u okviru celog
projekta, podržalo je Ministarstvo
inostranih poslova Savezne Republike
Nemačke

Ambasada
Savezne Republike Nemačke
Beograd

Sadržaj

REČ IZDAVAČA

Zašto ovaj projekat 9

PREDGOVOR

Jugoslavija iz različitih uglova 12

UVOD

Multiperspektivnost (post)jugoslovenskih istorija 15

I — VIŠESTRUKA JUGOSLAVENSTVA – KAKO JUGOSLAVENSKI NARODI ULAZE U JUGOSLAVIJU

DRAGO ROKSANDIĆ

Jugoslovenstvo prije Jugoslavije 27

II — JUGOSLOVENSKO ISKUSTVO U NACIONALNIM PERSPEKTIVAMA

HUSNIJA KAMBEROVIĆ

Bošnjaci, Hrvati i Srbi u Bosni i Hercegovini i u Jugoslaviji

U stalnom procepu. 57

ŠERBO RASTODER

Crna Gora i Crnogorci u Jugoslaviji

Gubitak državnosti i njena obnova 82

IVO GOLDSTEIN

Hrvatska i Hrvati u Jugoslaviji

Suprotstavljanje centralizmu. 115

LJUBICA JANČEVA i ALEKSANDAR LITOVSKI

Makedonija i Makedonci u Jugoslaviji

Uspostavljanje sopstvenog identiteta 149

BOŽO REPE

Slovenija i Slovenci u Jugoslaviji

Zašto su ušli i zašto su izašli:

tri slovenačke odluke o jugoslovenstvu. 172

LATINKA PEROVIĆ	
<i>Srbi i Srbija u novovekovnoj istoriji</i>	
Iskustvo sa drugim narodima	202
MRIKA LIMANI	
<i>Kosovo u Jugoslaviji</i>	
Protiv kolonijalnog statusa.	251
MILIVOJ BEŠLIN	
<i>Vojvodina u Jugoslaviji</i>	
Borba za autonomiju	279
III — JUGOSLAVIJA U ISTORIJSKOJ PERSPEKTIVI (1918–1991)	
SRĐAN MILOŠEVIĆ	
<i>Društvo Jugoslavije 1918–1991</i>	
Od stagnacije do revolucije	327
IGOR DUDA	
<i>Swakodnevní život u obje jugoslavenske države</i>	
Hvatanje koraka sa Evropom	366
VLADIMIR GLIGOROV	
<i>Jugoslavija i razvoj</i>	
Korist i troškovi – ključna tema sporenja	383
NENAD MAKULJEVIĆ	
<i>Jugoslovenska umetnost i kultura</i>	
Od umetnosti nacije do umetnosti teritorije	414
TVRTKO JAKOVINA	
<i>Jugoslavija na međunarodnoj pozornici</i>	
Aktivna koegzistencija nesvrstane Jugoslavije.	434
MITJA VELIKONJA	
<i>Načini sećanja na Jugoslaviju</i>	
YU-retrovizor	485

IV — ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

SRĐAN MILOŠEVIĆ i MILIVOJ BEŠLIN

Posle Jugoslavije

Problemi društvene transformacije 517

VLADIMIR GLIGOROV

Razlozi i posledice raspada Jugoslavije 521

BIOGRAFIJE AUTORA 533

OD STAGNACIJE DO REVOLUCIJE

SRĐAN MILOŠEVIĆ

U VREME KAD je nastala, prva jugoslovenska država je u svojim granicama obuhvatila područja koja su se međusobno veoma razlikovala u ekonomskom (različiti stadijumi razvoja kapitalizma), socijalnom (naročito odnos urbanih i ruralnih struktura), kulturnom (na prvom mestu pismenost i obrazovanje), u verskom pogledu (multikonfesionalnost), a zatim u pogledu političkih institucija i političke kulture, pravnih okvira života (nivo birokratizovanosti i vladavina prava). Po svim kvantitativnim i kvalitativnim kriterijumima, bilo je teško zamisliti područje sa većim stepenom raznolikosti. Pojedine istorijske pokrajine i same su iznutra bile oštro podeljene višestrukim linijama koje su razdvajale grupe i manje regije po raznim kriterijumima. Staleške, etničke i verske razlike bile su politički veoma dugo primarne, ali je sve značajnija postajala klasna dimenzija, koja je s razvojem kapitalizma na ovoj evropskoj periferiji postojećim mnogostrukim odnosima dala novi kvalitet.

Svoj život jugoslovenska država počela je na prostoru koji je bio, prema Krfskoj deklaraciji iz 1917. podeljen na čak “jedanaest

pokrajinskih uprava i trinaest zakonodavstava”. Sa većinskim seljačkim stanovništvom i ostacima zemljoposedičke aristokratije, Jugoslavija je bila “muzej agrarnih struktura”, sve do ostataka iz antike nasleđenih agrarnih odnosa (kolonat u Dalmaciji). Buržoaska i radnička klasa bile su nejednako, ali u osnovi slabo razvijene.

Politički sistem unitarne i centralizovane parlamentarne monarhije, smenila je veoma brzo monarhodiktatura, da bi posle raspada zajedničke države tokom Drugog svetskog rata, Jugoslavija bila obnovljena kao federacija, čija je karakteristika bila manje ili više izražena – ali permanentna – transformacija odnosa u federaciji, kao i političkog i privrednog sistema, i izražena dinamika socijalnih promena. Malom modifikacijom parafrazirajući jednog istoričara posleratnog Balkana, može se reći da se socijalistička Jugoslavija razvila i dočekala svoj kraj kao zemlja sa jednom oficijelnom ideologijom, dva zvanična pisma, tri glavne religije, četiri ustavne promene, pet (a potom i šest) konstitutivnih naroda i isto toliko republika, sedam suseda, osam članova predsedništva, devet parlamenata i deset komunističkih partija. Bio je to iznimno kompleksan politički, kulturni i privredni ambijent čiju je istorijsku bazu činilo ništa manje kompleksno društvo.

Društvena struktura i politička dinamika u stalnom su reverzibilnom odnosu. To je najjasnije formulisao Piter Berk, naizgled jednostavnim uvidom da je “struktura promenljiva, a promena strukturirana”. Takođe, značajna pitanja mogu se pokrenuti (i u historiografiji su već pokrenuta) na temelju koncepcije o “modernizaciji bez moderne”, koju je, imajući u vidu socijalistička društva, razvijao Ralf Dahrendorf. Istraživanja diskretne prirode odnosa između strukturnih karakteristika društva (koje se menjaju i vrše uticaj na političko-ekonomski sistem), sa jedne, i ekonomsko-političkog sistema (koji “strukturira” promenu, ili makar nastoji da to čini), sa druge strane, dala bi nesumnjivo važna saznanja, na primer, o tome na koji način određena obeležja društva utiču na karakter političkog režima, nezavisno ili čak uprkos volji

njegovih tvoraca i nosilaca. Da li je politički sistem u svakoj tački razvoja u većoj meri reflektovao društvene okolnosti ili se, pak, radilo o raskoraku između društvene realnosti i arhitekture sistema? Kakva objektivna ograničenja (ili pak prednosti) je postojeća društvena struktura predstavljala za promene koje su vršene “odozgo”? Ovaj rad ne može imati pretenziju da na takva pitanja odgovori za čitav jugoslovenski prostor. Njegov je cilj daleko skromniji: da u stoletnoj perspektivi, osloncem na dosadašnja istraživanja, ukaže na one aspekte društvenog razvoja koji bi za odgovor na tako velika istraživačka pitanja mogli biti od značaja.

Društvo prve jugoslovenske države (1918–1941) kao celina je specifično, ali svaki od njegovih sastavnih delova ima svoje pandane u balkanskim i srednjoevropskim okvirima. Na datom stupnju razvoja pojedinih regija koje su se našle u jedinstvenoj državi, jugoslovensko društvo je u svakom svom segmentu bilo izraz određenog stadijuma razvoja kapitalizma na njegovoj periferiji: celina je bila unikatna u evropskim okvirima, delovi – ne. Primarni istorijski okvir društva prve Jugoslavije je, dakle, kapitalizam evropske periferije. Na drugom mestu po značaju je višenacionalni karakter države. Nacionalna homogenizacija svake od etnija jugoslovenske zajednice apstrahovala je unutaretničke regionalne razlike, koje su ponekad bile veće nego razlike između regija iz političko-geografskog areala različitih etnija.

Tokom Drugog svetskog rata (1941–1945), odvijao se jedinstveni proces narodnooslobodilačke borbe i socijalističke revolucije u Jugoslaviji. Komunistička partija Jugoslavije, kao organizator borbe protiv okupatora, bila je na stanovištu da je jedinstvo oslobodilačke i revolucionarne borbe uspostavljeno činjenicom svrstavanja buržoazije jugoslovenskih naroda na stranu okupatora i njenog dominantnog stupanje u kolaboraciju. Ovakvo objašnjenje pojavljuje se tek od 1944/1945, a do tada je revolucionarna komponenta borbe bila stvar koja se dešavala *via facti*, ali bez zvaničnih političko-ideoloških uobličavanja u vrhovima pokreta. Socijalistička revolucija,

kao “totalna revolucija”, ticala se društva u svim njegovim segmentima, sežući negde manje negde više duboko. Ipak, ratna dinamika je uslovljavala bitne promene u društvu nezavisno od vojnih operacija: opšti pad standarda života, masovne migracije, nestanak čitavog niza delatnosti, promena socijalne strukture, naročito teške posledice za poljoprivredu, kao delatnost kojom se bavila većina aktivnog stanovništva. U celini posmatrano, rat je doneo bitnu promenu primarnog istorijskog konteksta: od periferijskog kapitalizma, do jednog od središta izgradnje novog, socijalističkog poretka. I nacionalno pitanje dobilo je novo rešenje.

Kada je reč o drugoj Jugoslaviji (1945–1991), istorijski okvir, revolucionarno promenjen u odnosu na prethodnu epohu, i sam se transformisao: od državnog socijalizma izgrađivanog neposredno posle Drugog svetskog rata, na ruševinama (i figurativno i doslovno) prethodne društveno-političke i ekonomske strukture, uglavnom prema sovjetskim formulama, ubrzo se prešlo na izgradnju samoupravnih socijalističkih odnosa, koji su takođe trpeli unutrašnje transformacije tokom trajanja socijalističke Jugoslavije. Kroz sve faze izgradnje socijalizma, čiji je glavni zadatak bio modernizacija jugoslovenskog društva, ono se zaista dramatično menjalo. Ono je trebalo da sve više liči na moderna (zapadna) društva u pogledu tehničko-tehnoloških dostignuća i standarda života, ali uz razvijanje humanijih i, kako se isticalo, u svemu pravednijih društvenih odnosa, unutar okvira do tada nepoznatog u svetskoj istoriji – samoupravnom socijalizmu.

Ipak, ma koliko bila revolucionarna – revolucija ne može izgraditi svoj glavni cilj – “novog čoveka”, brzinom kojom se menjuje politički režim. Samim tim i novo društvo izgrađivano je brzinom kojoj su bitna ograničenja postavljale njegove unutrašnje prepreke, koje su društvenu transformaciju činile dovoljno komplikovanim čak i bez stranputica na koje se neminovno stupalo, bilo da su dogmatski preuzimane sovjetske formule, bilo da se tragalo za sopstvenim.

STANOVNIŠTVO JUGOSLAVIJE

Prvo pitanje kome se treba okrenuti kad je reč o društvu Jugoslavije jeste pitanje promena u broju stanovnika. Već sam tabelarni prikaz kretanja broja stanovnika otkriva dinamiku koja na prvi pogled ukazuje na demografske turbulencije.

	Stanovništvo			Broj domaćinstava	Broj članova po dom.	Broj st. na 1 km ²
	Ukupno	Muško	Žensko			
1921.						
a)	11.984.911	5.879.691	6.105.220	2.347.879	5,10	48,4
b)	12.473.000	6.154.452	6.390.548	2.459.803	5,10	49,0
1931.						
a)	13.934.038	6.891.637	7.042.411	2.709.309	5,14	56,3
b)	14.534.000	7.188.371	7.345.629	2.827.626	5,14	56,8
1941. ¹	15.839.364	—	—	—	—	—
1945. ¹	16.601.493	—	—	—	—	—
1948.						
a)	15.772.098	7.582.461	8.189.637	3.609.725	4,37	61,8
b)	15.841.566	7.615.023	8.226.543	3.627.024	4,37	61,9
1953.						
a)	16.936.573	8.204.595	8.731.978	3.954.287	4,29	66,3
b)	16.991.449	8.231.936	8.759.513	3.963.234	4,29	66,4
1961.	18.549.291	9.043.424	9.505.867	4.648.536	3,99	72,5
1971.	20.522.972	10.077.282	10.445.690	5.375.384	3,82	80,2
1981.	22.424.711	11.083.778	11.340.933	6.195.826	3,62	87,7
1991. ²	24.040.721	11.878.047	12.162.648	—	—	91,8

Podaci pod a) i b) razlikuju se zavisno od obuhvaćenog teritorijalnog obima: pod a) su podaci sa aktuelne teritorije Jugoslavije u trenutku popisa, a pod b) se nalaze podaci o stanovništvu koji se odnose na površinu koju je posle utvrđivanja svih ganica obuhvatala FNR/SFR Jugoslavija.

1 Procenjeni broj stanovnika, koji za 1945. podrazumeva podatak o broju stanovnika pod pretpostavkom da nije bilo ratnih žrtava.

2 Procenjeni broj stanovnika na osnovu trendova rasta

Naročito je uočljiva negativna razlika između projekcije stanovništva za 1945. kad se očekivalo da Jugoslavija ima 16,6 miliona stanovnika i 1948. kada je na istom (predratnom) prostoru živelo

oko 830.000 ljudi manje od broja stanovnika koji je očekivan za 1945. To je nesumnjivo bilo posledica ratnih stradanja, kome treba pripisati i činjenicu da se od poslednjeg međuratnog do prvog posleratnog popisa učtverostručila razlika između (inače, konstantno brojnije) ženske, sa jedne, i muške populacije, sa druge strane. (Područja Kosova i Makedonije jedina su na popisima konstantno iskazivala veći broj muške od ženske populacije).

Takođe, iako se u tabeli to ne iskazuje, prema procenama o ratnoj šteti, na prostoru Jugoslavije uništeno je oko 300.000 predratnih domaćinstava, što bi bilo približno 8–10 odsto od ukupnog broja svih domaćinstava pre početka rata.

Konstantni rast populacije posle 1945. poklapa se s dominantnim svetskim trendovima. Naročito se uočava veliki porast broja domaćinstava, što je bilo posledica porasta broja nuklearnih porodica, jednog od elemenata modernizacije društva socijalističke Jugoslavije. Otuda, razumljivo, i sve manji prosečan broj članova po domaćinstvu. Posebno je, međutim, primetan nagli porast domaćinstava sa jednim i dva člana. Tako je u tim kategorijama na popisima 1921. i 1931. bilo znatno manje domaćinstava nego u kasnijem periodu: sa jednim članom bilo ih je 1921. godine 119.082, a sa dva člana – 247.327; na popisu 1931. bilo je 140.277 domaćinstava sa jednim i 331.511 sa dva člana domaćinstva. Međutim, 1948. zatičemo čak 451.184 domaćinstva sa po jednim članom i 509.353 sa dva člana. Ovaj trend se i kasnije nastavio, pa je do 1981. bilo 810.915 domaćinstava sa po jednim članom i 1.147.798 sa po dva člana domaćinstva. Razlozi za ovakav razvoj ove kategorije domaćinstava bili su različiti: delom je to posledica ratnih žrtava, delom sve većeg prelaska stanovništva u gradove uz ostanak najstarijih članova domaćinstva u starom kraju, a delom se radilo o sve većim mogućnostima da se samostalno živi. Kad je reč o domaćinstvima sa većim prosečnim brojem stanovnika kao pravilo se pokazuje i rast broja domaćinstava od 3 do 6 članova, ali znatno blaži nego u kategorijama jednog i dva člana domaćinstva. Indikativno je, na kraju, da je u manje-više

konstantnom opadanju bio broj domaćinstava u kategoriji 7, 8 i više članova po domaćinstvu.

Poboljšanja socijalnog staranja države prema stanovništvu uslovalo je i veliko smanjenje smrtnosti novorođenčadi i dece, po čemu se Kraljevina Jugoslavija ubrajala među najzaostaliije evropske zemlje. Visok natalitet u Kraljevini Jugoslaviji, koji je 1939. iznosio 26 novorođenih na 1000 stanovnika, bio je praćen velikom smrtnosti odojčadi, koja je 1931. iznosila 16,5 odsto od svih novorođenih te godine, a 1939–13,2 odsto. Od 1947. do 1966. nastavljen je trend visokog nataliteta, od 20–30 novorođenčadi na 1000 stanovnika, da bi od tada do 1990. oscilirao između 14–19 novorođenih na 1000 stanovnika, sa uglavnom konstantnom tendencijom pada. Istovremeno, smanjivala se smrtnost novorođene dece. Za period posle 1945. prvi podaci postoje za 1949. godinu, kad je smrtnost odojčadi u odnosu na ukupan broj živorođene dece iznosila 10,2 odsto. Ovaj procenat je od 1949. do 1958. oscilirao na jugoslovenskom nivou između maksimalnih 13,9 odsto i minimalnih 10,1 odsto, da bi posle 1957. bio konstantno ispod 10 odsto: 1958–8,6 odsto, 1968–5,9 odsto, 1978. – 3,4 odsto, 1988. – 2,4 odsto. I u ovom domenu su postojale značajne razlike, kad se posmatraju pojedinačne republike i pokrajine. Situacija je najbolja bila u Sloveniji, gde je smrtnost odojčadi iznosila 1950–8,3 odsto, 1970–2,5 odsto, a 1990–0,8 odsto. Iako su 1950. godine sve republike osim Slovenije u ovom pogledu prelazile stopu od 10 odsto, najgore stanje 1950. godine bilo je u Vojvodini, gde je u toj godini umrlo 14,5 odsto odojčadi. Ovde naročito treba imati u vidu da je Vojvodina bila prostor intenzivne kolonizacije iz područja koja su inače imala visoku stopu smrtnosti u ovoj populaciji, koja se neposredno pripisuje niskoj zdravstvenoj kulturi. U Vojvodini je do 1990. postignuto smanjenje na 1,4 odsto smrtnosti dece u najranijem uzrastu.

Značajno se povećavao i očekivani životni vek stanovništva. Za žene je 1931. godine očekivani životni vek iznosio 46,1 godinu, a za muškarce – 45,1 godinu. Već 1948. granice su se pomerile na 53

godine za žene, a 48,6 godina za muškarce, pri čemu su postojale značajne regionalne razlike, koje su se zadržale i u prvoj posleratnoj deceniji. Tako je, primera radi, 1952–1954. najkraći prosečni životni vek bio na Kosovu, kako za muškarce (48,6) tako i za žene (45,3), a najviši u Sloveniji – 63,0 za muškarce i 68,1 za žene. Do 1981. očekivani životni vek dostigao je na nivou Jugoslavije 73,2 godine za žene i 67,7 godina za muškarce. Rast je nastavljen i kasnije, pa je 1990. očekivani životni vek žena u Jugoslaviji bio 74,9, a muškaraca 69,1, uz bitno smanjene regionalne razlike (raspon je bio sledeći: za muškarce, od 67,4 u Vojvodini do 72,8 u Crnoj Gori i za žene od 74,2, takođe u Vojvodini do 78,2, takođe u Crnoj Gori). Posebno poboljšanje bilo je primetno na Kosovu, gde se do 1990. životni vek i muškaraca (70,5) i žena (74,9) dramatično produžio u odnosu na period Kraljevine i prve godine socijalističke Jugoslavije.

Konačno, smanjivao se i mortalitet stanovništva: sa 21 umrlih na 1000 stanovnika 1921. broj je do 1939. opao na 15. Posle 1945. sa maksimalnih 14,2 umrla na 1000 stanovnika taj broj je dalje opadao, da bi najmanji bio 1966–8,1, a krajem posmatranog perioda, 1990. godine, iznosio je 9, što je manje nego u Nemačkoj (9,2), Francuskoj (9,3) ili Velikoj Britaniji (11,2). Kada je reč o uzrocima smrti, u Kraljevini Jugoslaviji takva statistika nije postojala i za tri četvrtine umrlih uzrok smrti se nije znao.

SOCIJALNA STRUKTURA: SELJACI, RADNICI, SLUŽBENICI, INTELIGENCIJA

Socijalna struktura, prema opštem i jednostavnom određenju predstavlja ukupnost društvenih grupa i njihove međusobne odnose, koji imanentno počivaju na odnosima proizvodnje. U XX veku, u prvoj polovini, socijalnu strukturu Jugoslavije primarno je karakterisala visoka zastupljenost seljaštva. Proces industrijalizacije bio je nužni katalizator promene socijalne strukture, ali se u periodu Kraljevine Jugoslavije odvijao dosta sporo. Veći impuls

ekonomskoj migraciji seljaštva ka gradovima i nepoljoprivrednim delatnostima postojao je neposredno posle Prvog svetskog rata, ali je u prve dve-tri godine došlo i do reverzibilnog procesa, tako da je popis 1921. godine pokazao da je u tadašnjoj Kraljevini SHS u poljoprivredi za život zarađivalo čak 83 odsto od ukupno aktivnog stanovništva. Ovaj procenat je sasvim neznatno opao u narednoj deceniji, do popisa 1931. kada je iznosio 79,3 odsto.

Visok procenat poljoprivrednog stanovništva samo je jedna strana priče o zaostalosti društva međuratne Jugoslavije. Druga njena strana je izrazito nizak životni standard seljaštva, usled niskog nivoa poljoprivredne proizvodnje, njenog ekstenzivnog karaktera i niskih prinosa. Osim toga, seljaštvo je grcalo u dugovima koji su predstavljali veliki socijalni i politički problem, koji je država nastojala da reguliše uglavnom polovičnim merama, od sredine dvadesetih godina, pa sve do sloma Jugoslavije 1941. Socijalna i zdravstvena zaštita za ogroman deo seljačke populacije bila je gotovo nedostupna. Iako je politička i intelektualna elita sa patosom isticala da je Jugoslavija “seljačka država”, ona je to bila samo u smislu brojki koje su svedočile o visokoj zastupljenosti poljoprivrednog stanovništva u populaciji. Romantične predstave o seoskoj idili i o seljaku kao “temelju državne zgrade” razbijale su se o surovu realnost seoskog života, koja je najbolje opisivana rečenicom da na svom sitnom posedu seljak ne može “ni da živi ni da umre”. Srazmerno mali broj seoskih gazda činio je donji sloj kapitalističke klase međuratne Jugoslavije, koja je na najrazličitije načine eksploatisala sve siromašnije široke slojeve seljaštva.

Kad je reč o udelu aktivnog poljoprivrednog u ukupnom aktivnom stanovništvu, posle 1945. godine beleži se konstantan pad. Pri tome, ovde najpre treba reći da, što se tiče opšte aktivnosti stanovništva, njena stopa je u Kraljevini Jugoslaviji bila srazmerno visoka: 51 odsto, na popisu 1921. i 46 odsto, na popisu 1931. U socijalističkoj Jugoslaviji stopa aktivnosti stanovništva je 1948. odnosno 1953. iznosila 49,1 odsto, odnosno 46,3 odsto (dakle za 3,1 odsto,

odnosno 0,6 odsto više nego 1931). Od 1961. pa do 1989. pak, konstantno je bila manja nego u Kraljevini, krećući se od 44,9 odsto do 43,3 odsto. Opšti trend smanjivanja aktivnog stanovništva bio je posledica okolnosti koje su predstavljale modernizacijske iskorake društva: duže školovanje, pomeranje naviše starosne granice u pogledu mogućnosti da se stekne status aktivnog stanovnika (sve manje maloletnih aktivnih pojedinaca), duži životni vek i sve veći broj onih koji su doživeli penziju.

U 1948. godini udeo aktivnog poljoprivrednog u ukupnom aktivnom stanovništvu je iznosio 72,7 odsto, odnosno za 6,6 odsto manje nego 1931. Na sledećem popisu, 1953. procenat se smanjio na 68,3 odsto, a 1961. na 56,3 odsto. Do 1971. udeo aktivnog poljoprivrednog, u ukupnom aktivnom stanovništvu je prvi put opao na ispod 50 odsto i iznosio je 47,3 odsto, da bi se do 1981. smanjio na 26,6.

Govoreći o sudbini seoskog stanovništva posle 1945. glavna karakteristika ovog perioda je socijalna homogenizacija seljaštva. Uvođenjem agrarnog maksimuma (najpre 1945. do 30, a potom 1953. do 10 hektara), obaveznog otkupa poljoprivrednih proizvoda po državnim cenama i progresivnog oporezivanja, seljaštvo je homogenizovano i opstanak privatnog poseda posle neuspele kolektivizacije (1945–1953) nije stvarao uslove za kapitalističku eksploataciju.

Materijalni položaj seoskog stanovništva nije se neposredno posle rata bitno popravio u odnosu na međuratni period, osim u nekim ipak značajnim aspektima, kao što je nešto bolja ishrana, veća dostupnost zdravstvene zaštite i kulturno-obrazovnih sadržaja, pomoć države u poljoprivrednim radovima i sl. Dakle, može se govoriti i o povćanju standarda seoskog stanovništva. To povećanje standarda nastavilo se i kasnije, ali daleko sporije nego u bilo kom drugom sloju stanovništva. Osim toga, već od pedesetih godina za seljaštvo su se zatvarale i perspektive ućešća u upravljaćkim strukturama. Ukratko, seljaštvu nije bio zatvoren put ka

emancipaciji, ali samo u smislu napuštanja seljačkog statusa i slobodnog prelaska u radničku klasu, ili neki drugi društveni sloj (inteligencija, birokratija).

Osim određenih promena u pogledu standarda, seljaštvo je zbog opstanka privatne svojine na sredstvima za proizvodnju ostalo najstatičniji sloj socijalističke Jugoslavije. Prema popisu iz 1981. čak je 82 odsto obradive zemlje bilo u privatnom vlasništvu, a od 10 miliona ha oranica, čak 8,6 miliona takođe je bilo u privatnom vlasništvu. Tu zemlju je obrađivalo 2,6 miliona seljačkih domaćinstava, prosečne veličine oko 3,5 ha.

Socijalistička država je preko Narodnog fronta, sindikata, raznih udruženja, pa i same Partije organizovala društvo na kolektivističkim principima, institucionalizujući na razne načine zajedništvo i solidarnost. Prve posleratne godine su obeležene masovnim privrednim, kulturno-prosvetnim i političkim akcijama, čiji je cilj bio da se izgradi pojam o opštem dobru, da se na brži način postignu određeni ciljevi (na primer, masovno opismenjavanje na kursevima), kao i da se nedostatak određenih tehničko-tehnoloških sredstava nadomesti udruženim radom (radne akcije, od poljoprivrednih radova, do izgradnje privredne infrastrukture). U tom smislu, neposredno posle rata, radilo se na konkretizovanju maksime o "savezu radnika i seljaka", zbog čega su u prvim posleratnim godinama organizovane posete selima sa ciljem da se seoskom stanovništvu pomogne, kako u poljoprivrednim radovima, tako, mnogo više u određenim poslovima koji su zahtevali stručnost (popravke poljoprivrednih alata, kućnih predmeta, frizerske usluge, računovodstvene usluge u zadrugama, zdravstvene usluge...) To je bilo deo aktivnosti koju su izvodile sindikalne organizacije, pod nazivom "Selo-grad". Deca iz gradova su organizovano odlazila na višednevne boravke u sela, naročito u radne zadruge, dok su deca sa sela takođe odlazila na boravak u gradske sredine. I to je bio jedan od načina da se ubrza postizanje društvene kohezije i solidarnosti "radnih ljudi sela i grada", premda je ovakva vrsta

aktivnosti relativno brzo izgubila na značaju i obim takvog rada je znatno smanjen od druge polovine pedesetih. Od tada je glavna tendencija bilo nastojanje da i seljaštvo postane radnička klasa, uprkos neuspeloj kolektivizaciji koja je trebalo do toga ubrzano da dovede.

Međutim, politika prema seljaštvu je sa istim ciljem krenula drugim putem. Namera države je posle 1953. bila da postepenim uvlačenjem seljaštva u socijalističke proizvodne odnose u perspektivi dovede do njegovog potpunog prelaska na socijalističku poljoprivrednu proizvodnju, bez postavljanja vremenskih okvira kad će se to dogoditi. Ipak, uprkos restriktivnom agrarnom maksimumu od 10 hektara, na selu su se u raznim formama sve do kraja postojanja socijalizma reprodukovali kapitalistiki proizvodni odnosi “niskog intenziteta”. Obnovljeni su, na kraju, čak i zakup zemljišta preko zakonskog maksimuma, pa i najamni rad.

Istraživanja sredinom osamdesetih su pokazala da je seljačka porodica doživela transformaciju koja se ogledala u većem vrednovanju svačijeg individualnog rada; u promeni tradicionalnog (predmodernog) odnosa koji je postojao prema zemlji; u porastu nezavisnosti svakog pojedinca od porodice, srodstva i same lokalne zajednice; u vidljivom (iako ne preovlađujućem) rastakanju partijarhalnih obrazaca u odnosima između polova; u pojavi planiranja porodice (manje neželjenih trudnoća), kao i redukcije ka porodicama sa dve generacije; u povećanju broja žena zaposlenih van domaćinstva i imanja; u pravednijoj podeli posla i jačanju emocionalnih porodičnih veza; u opštem slabljenju uloge i prisustva tradicionalnih obrazaca ponašanja. Promene nisu bile pravolinijske, neke su bile pretežno tendencija, ali su to bili glavni pravci. Raznolikost seljačkih porodica svakako dovodi u pitanje mogućnost bilo kakvog uprosečenog obrasca, ali su pomenute pojave bile prisutne u svakom tipu seljačke porodice: razlike su bile u stepenu zastupljenosti, što je zavisilo od niza faktora: regionalnih, etničkih, kulturnih, verskih i brojnih drugih karakteristika.

Dok se seosko stanovništvo u najvećem procentu bavilo poljoprivredom, gradove su naseljavali stanovnici veoma različitih zanimanja: zanatlije, industrijski radnici, činovnici, zaposleni u javnim službama, ali takođe, i u manjem broju oni koji su živeli od poljoprivrede. U čitavoj Jugoslaviji je bilo srazmerno malo naselja koja bi se mogla smatrati gradovima, a i kriterijumi za to šta se može smatrati gradom bili su različiti od popisa do popisa. Do 1981. bilo je 37 naselja sa više od 50.000 stanovnika i većinskim nepoljoprivrednim stanovništvom, od čega je 14 imalo više od 100.000 stanovnika. Ubedljivo najbrže razvijao se glavni grad – Beograd, koji je 1921. imao oko 111.759, odnosno tek nešto više nego Zagreb (108.674), pri čemu se broj stanovnika u Beogradu do 1931. više nego udvostručio (238.775). Sa tek 9 gradova sa više od 100.000 stanovnika, Jugoslavija se 1961. nalazila na pretposljednem mestu u Evropi (ispred Albanije), imajući u vidu ovaj kriterijum. Do 1981. Beograd je imao 1,087.915 stanovnika. Od svih glavnih gradova najbrže se razvijao Titograd, čije se stanovništvo od 1921. uvećalo do 1981. više od 11 puta, odnosno sa 8212 na 96.074. Takođe, veliki porast stanovništva beležilo je i Skoplje koje je od 1921. do 1981. više nego udesetostučilo svoju populaciju (sa 40.666 na 408.143 stanovnika).

Povećanje udela gradskog stanovništva u ukupnoj populaciji bilo je u međuratnoj Jugoslaviji neznatno, što je bilo posledica nepostojanja dovoljno snažnih mogućnosti i podsticaja za preseljenje u grad: nedovoljno razvijene gradske (pre svega industrijske) delatnosti, srazmerno nizak nivo kulturno-obrazovnih potreba stanovništva, uopšte izrazito niska mobilnost seoskog stanovništva. Dodatni problem je predstavljala i nerazvijena poljoprivreda koja ne bi mogla ni da podmiruje potrebe veće gradske populacije. Stanje jugoslovenske privrede, naročito industrije, u međuratnom periodu bilo je takvo da ona nije uspevala da apsorbuje čak ni proleterizovano seljaštvo, koje je s vremenom postajalo sve brojnije, ostajući mahom na selu, predajući se najamnom radu. Ni

druga gradska zanimanja nisu bila širom otvorena za stanovništvo sa sela. Čak 58 odsto svih najamnih radnika u proizvodnim delatnostima bilo je angažovano u poljoprivredi i njihov najveći deo činilo je proleterizovano seljaštvo. Sve to je za posledicu imalo da je u gradovima, prema popisima iz 1921. i 1931. godine, živelo tek oko 16,5 odsto–18 odsto stanovništva Jugoslavije.

Posle Drugog svetskog rata industrijalizacija je predstavljala imperativni zadatak koji su pred sebe postavile revolucionarne vlasti. Izgradnja fabrika, pretežno iz domena teške industrije, ali i svih ostalih njenih grana, označila je veliki priliv stanovništva iz sela u gradove. Do 1953. udeo poljoprivrednog stanovništva u Jugoslaviji opao je za čitavih 14 odsto u odnosu na 1938. Ta deagrarizacija bila je toliko “neprirodna”, kako je govorio Kidrič, da je u jednom trenutku početkom pedesetih deo radne snage iz industrije morao biti vraćen u poljoprivredu. Do 1953. broj stanovnika se u odnosu na 1939. povećao za 7,6 odsto, a broj nepoljoprivrednog stanovništva za 39 odsto, premda nije svo deagrarizovano stanovništvo preseljeno u gradove. Prema popisu iz 1961. procenat stanovništva doseljenog u gradove do 1945. iznosio je 15,1 odsto, a samo u periodu od 1945. do 1952. taj se procenat popeo na 28,6 odsto, pri čemu je najviše doseljenika bilo upravo iz seoske sredine (ne, dakle, iz jednog u drugi grad). Međutim, sve do 1955. migracija sa sela nije uspevala da apsorbuje celokupni prirodni priraštaj seoskog stanovništva, što se od tada menja.

Odlazak iz poljoprivrede započinjao je sezonskim i nepotpunim napuštanjem poljoprivrednika ove delatnosti, neretko sa ciljem ostvarenja zarade u industriji, koja je bila potrebna upravo za podizanje poljoprivrednih objekata na gazdinstvu. Ubrzo bi zaposlenje u industriji postalo glavno, a poljoprivredna aktivnost bi se ograničavala na druge ukućane, sve dok i oni ne bi počeli da prelaze u nepoljoprivredne delatnosti i, na kraju, da se preseljavaju u grad. Ukupno je do 1953. broj poljoprivrednog stanovništva opao za oko 300.000, ali ako se ima u vidu priraštaj, stvarni odliv

iz poljoprivrede iznosio je između 1,13 i 1,5 miliona ljudi. Do 1960. sela je napustilo 2,16 miliona ljudi, a krajem ove decenije struktura seoskih domaćinstava izgledala je ovako: 25 odsto staračkih dokaćinstava, 40 odsto onih koji školuju sve mlađe članove, 35 odsto domaćinstva koja će zadržati naslednika. Sa stanovišta interesa socijalističke države za smanjenom reprodukcijom seljačkih domaćinstava ovo nije izgledalo kao loša perspektiva. Međutim, tendencija na individualnim posedima bila je – njihovo usitnjavanje. To je očito bila posledica toga što članovi domaćinstva koji bi prešli u grad nisu sasvim odustajali od svojih naslednih prava u odnosu na nasledni deo, ili bar neki njegov segment.

Međutim, deagrarijacija, kako što je pomenuto, nije značila i podjednako izraženu promenu u odnosu gradskog i seoskog stanovništva. U tom pogledu, promene su bile znatno manje izražene. Reč je o tome da je veliki deo industrijskih radnika nastavio da živi na selu, čime se znatno povećao broj takozvanih “polutana”, seljaka-radnika, odnosno ljudi koji su živeli na selu i bavili se i poljoprivredom, ali su radili i u industriji, kakvih je već bilo u Kraljevini Jugoslaviji. Od 10,6 miliona individualnih seljaka 1949. bilo je već oko 670.000 seljaka-radnika (6,3 odsto). Do početka sedamdesetih broj mešovitih domaćinstava narastao je na 44 odsto. Prema podacima iz 1960. čak 48 odsto prihoda seoskog stanovništva dolazilo je iz nepoljoprivrednih delatnosti. Takođe, trećina obradive površine nalazila se u posedu ovih “mešovitih” radničko-seljačkih domaćinstava. U celini posmatrano, međutim, veliko pomeranje stanovništva sa sela ka gradovima bila je realnost, koja je relativizovala i romantične predstave o seljačkoj dubokoj, emotivnoj vezanosti za zemlju: perspektiva napuštanja poljoprivrede velikom broju seljaka činila se više nego primamljivom.

Određeni faktori, pak, uticali su i na smanjenje direktnog transfere stanovništva sa sela u grad. Jedan od tih faktora bila je urbanizacija samih seoskih naselja: izgradnja puteva, druge infrastrukture, škola, ambulanti, manjih fabričkih pogona. Sa druge strane,

uprkos značajnim iskoracima u tom pravcu, razvoj gradskih sredina nije bio toliko dinamičan da bi mogao da prihvati i uposli veći broj stanovnika sa sela. No, uprkos svim problemima, do 1961. godine sa predratnih 16,5 odsto–18 odsto, procenat gradskog stanovništva povećao se za više nego dvostruko, na 28.3 odsto.

I u ovom procesu uočavale su se određene i ne male regionalne razlike. Tako je, primera radi, 1961. u Sloveniji bilo 68 odsto nepoljoprivrednog stanovništva, ali samo 27 odsto gradskog, što je bilo manje od jugoslovenskog proseka. Urbanizacija prigradskih i seoskih naselja, dobra putna mreža i povezanost prigradskih i seoskih naselja sa gradskim centrima činila je da trajno preseljenje u grad ne bude od presudne važnosti u svakodnevnom životu ljudi. Sa druge strane, u Vojvodini je bilo tek 48 odsto neagrarnog stanovništva, ali je 39 odsto stanovnika živelo u gradovima. Specifičan slučaj predstavljala je i Makedonija, u kojoj je došlo do naglog porasta gradskog stanovništva – do 35 odsto, prema popisu iz 1961. ali je najveća koncentracija bila u glavnom gradu, dok su se ostala gradska naselja znatno slabije razvijala. Istovremeno, Makedonija je imala samo 48 odsto nepoljoprivrednog stanovništva. Treba pomenuti i primer Kosova gde ni deagrarnizacija ni urbanizacija nisu uhvatile dublji koren. Još jednu specifičnost jugoslovenskih gradova predstavlja i činjenica da je 10 odsto stanovnika gradova sa brojem stanovnika između 10.000 i 20.000 bilo poljoprivredno stanovništvo, uz izuzetak Slovenije i Crne Gore. U Makedoniji i na Kosovu 20 odsto stanovnika gradova sa 20.000–50.000 stanovnika bilo je poljoprivrednog karaktera.

Do 1981. godine udeo gradskog stanovništva porastao je na 46,1 odsto stanovništva Jugoslavije. Nešto više od 50 odsto gradskog stanovništva imale su Makedonija (53,9 odsto), Crna Gora (50,7 odsto) i Hrvatska (50,1 odsto), kao i Vojvodina 54,1 odsto), koja je ujedno bila najurbanizovanija oblast do 1981. Najmanje gradskog stanovništva bilo je u Bosni i Hercegovini (34,2 odsto) i na Kosovu (32,5 odsto). Srbija sa 47,6 odsto (centralna Srbija – 47,8

odsto), kao i Slovenija sa 48,9 odsto kretale su se oko jugoslovenskog proseka. Treba imati u vidu da je povećanje gradskog stanovništva bilo uslovljeno i promenom statusa nekih naselja koja su stekla status gradskog naselja: takvih je 1953. bilo 0,9 odsto, a 1981–2.8 odsto. Ipak, urbanizacija sela nije bila u dovoljnoj meri postignuta: istraživanja kvaliteta stanovanja pokazivala su da su krajem socijalističke epohe veće razlike postojale između sela i grada unutar svake od republika, nego između gradskih naselja u različitim republikama, što ukazuje na to da su se gradska naselja međusobno brže “sustizala”. Takođe, seoska domaćinstva su bila pojedinačno više urbanizovana, nego što je taj proces zahvatio seoska naselja kao celine: sela su ostala podurbanizovana, uprkos vidljivom procesu njihove urbanizacije.

Kad je reč o radničkoj klasi, koja je u najvećem broju naseljavala gradove, u Kraljevini Jugoslaviji ona nije bila mnogobrojna i brojala je, pre kraja međuratne epohe, oko 700.000 pripadnika (oko 4.4 odsto stanovništva). Život radničke klase bio je obeležen oskudicom i veoma niskim životnim standardom, koji je bio na samom evropskom dnu. Prema kasnijim proračunima, jedan zaposlen radnik mogao je uspešno podmirivati individualne troškove života, budući da je u periodu od 1930. do 1940. njegova zarada pokrivala od 1,28 do 1,70 prosečnih procenjenih mesečnih troškova. Međutim, radnička porodica (sa zaposlenim mužem, nezaposlenom ženom i dvoje dece) nije od zarade mogla podmirivati troškove života, odnosno indeks podmirenosti potreba radničke porodice kretao se u periodu od 1930. do 1940. od 0,5 do 0,66 (gde je 1 puna podmirenost minimalnih potreba). Higijenske, zdravstvene, socijalne, stambene, kulturne i opšte društvene prilike u kojima je živela radnička klasa u međuratnom periodu oscilirale su između manje ili više nepovoljnih karakteristika. I socijalno i politički reč je o u mnogome obespravljenoj klasi, o čemu svedoče surovi obračuni sa organizatorima i učesnicima brojnih štrajkova radništva.

Broj radnika 1945. godine, neposredno posle rata, iznosio je oko 307.000, što nije bila ni polovina broja radnika uoči kraja međuratnog perioda. Do 1950. bilo je, međutim, već oko 1,2 miliona radnika, do 1960. bilo ih je 1,9 miliona, 1970–2,4 miliona, 1980–3,3 miliona, a 1990–5 miliona. Odmah posle oslobođenja 1945. godine učinjeni su značajni naponi da se poboljša ukupni socijalni status radničke klase. Kao važan političko-ekonomski i ideološki cilj postavljeno je da radnik zaposlen u industriji mora početi da živi bolje od seljaka, što dosta govori o položaju radnika pre i neposredno posle rata. Za radnike su organizovani razni kursevi, obezbeđivano je snabdevanje životnim namirnicama po relativno niskim cenama, uvedeni su novi oblici socijalne zaštite. Međutim, razvoj industrije tekao je mnogo brže nego što je bilo moguće obezbediti kvalifikovane radnike, tako da je kvalifikaciona struktura radničke klase prema podacima iz 1952. bila veoma nepovoljna: visokokvalifikovanih je bilo samo 1,5 odsto radnika, kvalifikovanih 35,5 odsto, polukvalifikovanih 25,5 odsto i nekvalifikovanih 39,5 odsto. Sa sela je poticao najmanji broj visokokvalifikovanih radnika – samo njih 17 odsto. Takva struktura radništva podrazumevala je da je tek 30 odsto radnika dovoljno kvalifikovano za obavljanje posla. Do 1961. procenat visokokvalifikovanih radnika se povećao na 7 odsto, ali je i dalje bilo 40 odsto nekvalifikovanih, a 1971. odnos je bio 10 odsto visokokvalifikovanih prema 32 odsto nekvalifikovanih.

Državno-socijalistička svojinska struktura neposredno posle rata ipak je nepovoljno delovala na dokidanje najamničke i sitnosopstveničke svesti novih radnika, često “polutana”, koji su radili u industriji, ali živeli na selu, gde su takođe učestvovali u poljoprivrednim radovima domaćinstva. Tek je s razvojem samoupravnog socijalizma stvorena makar teorijska pretpostavka prevazilaženja onih oblika klasnog otpora radništva koje je rađao etatizam. Samoupravni socijalizam trebalo je da potisne najamno i razvije slobodno biće radničke klase. Umesto borbe protiv najamni-

ke prirode, koju su podržavali direktivni plan i državnosvojinski odnosi u kojima se ona reprodukovala, organizacija rada na bazi društvene svojine i samoupravljanja trebalo je da dodatno podigne samosvest radništva.

Prema kriterijumima koji su važili posle 1945. krajem međuratne epohe u Jugoslaviji je bilo oko 492.000 predstavnika industrijske i gradske buržoazije (industrijalaca, rentijera, krupnih trgovaca), da bi taj broj do 1948. bio sveden na nešto manje od 12.000 lica, koji su živeli od renti, prodaje vrednijih predmeta. Posle opsežnih mera nacionalizacije, do prve polovine pedesetih ovaj sloj stanovništva potpuno je iščezao. Što se tiče pripadnika seoske buržoazije, posednika zemlje od 20 hektara i više, njih je krajem međuratnog perioda bilo oko 310.000, a 1948. posle promena u ratu, eksproprijacije saradnika okupatora, agrarne reforme i deobe većih imanja ostalo je 124.905 pripadnika ovog sloja. Što se tiče zanatlija, sitnih trgovaca, ugostitelja, u prvim godinama posle rata u tim slojevima pad je bio manji: sa 587.994 u 1947. godini na 469.525 u 1952. Oni su transformisani u sitne robne proizvođače i pružaoce usluga vlastitim radom, pri čemu su poreski, ali i politički pritisci na taj sloj bili dosta jaki, pa je veliki broj privatnika napuštao privatnu praksu i zaposlenje tražio u državnom sektoru. Koliko je bila snažna revolucionarna promena, svedoči i podatak da je već 1950. privatni sektor učestvovao u stvaranju nacionalnog dohotka sa samo 0,3 odsto. Konfiskacijom (kao pratećom merom kazne za kolaboraciju) i nacionalizacijom (kao strukturnim mehanizmom prvobitne socijalističke akumulacije) međuratna buržoazija je bila u potpunosti lišena vlasništva nad sredstvima za proizvodnju, a uvođenjem agrarnog maksimuma od 10 ha 1953. nestalo je uslova za reprodukciju seoskih kapitalista.

Kad je reč o zaposlenim licima uopšte, od 1921. kad je bilo evidentirano 528.914 zaposlenih (4,4 odsto od ukupnog stanovništva), taj broj se do 1940. povećao na 1,032.344 (oko 7 odsto stanovništva). Posle Drugog svetskog rata, glavni poslodavac bila je

država, koja je upošljavala sve više ljudi, tako da je od 1945. do 1949. broj svih zaposlenih porastao sa 450.000 na 2.000.000. Taj broj se veoma brzo povećavao, pa je 1960. bilo 3 miliona zaposlenih, 1970–3,9 miliona, 1980–5,8 miliona, a 1990–6,5 miliona. Istovremeno, razlike u naknadama za rad bile su srazmerno male i kretale su se u odnosu od 1:3,5. Međutim, umesto da se s vremenom smanjuju, razlike su se povećavale. Raspon između najnižih i najviših primanja bio je 1980. godine 1:4,5, ali je to bio samo prosek. U pojedinim organizacijama beleženi su rasponi i 1:30. Kada se pogledaju kumulativni odnosi, 1973. godine 50 odsto domaćinstava je učestvovalo u ukupnoj masi prihoda približno sa 30 odsto, a 1983. stanje se donekle pomerilo ka ravnomernijoj raspodeli pa je to učešće iznosilo 35 odsto. Za pojmove kapitalističkog društva to je prilično egalitarna raspodela, ali se za jedno socijalističko društvo očekivalo da stupa drugačijom stazom.

Kad je reč o zastupljenosti inteligencije u društvu, ako se pođe od jednostavnog kriterijuma – nivoa stručne spreme i ako u inteligenciju uračunamo stanovništvo sa završenom visokom i višom školom, onda se dobija sledeća dinamika: u Jugoslaviji je 1939. bilo oko 0,3–0,4 odsto stanovnika sa visokom ili višom školom, 1953. bilo ih je već 0,6 odsto, a 1981–5,6 odsto. Inteligencija je i u prvoj i u drugoj Jugoslaviji, na različite načine, bila državni projekat, u meri u kojoj je njena društvena uloga bila omogućena manje ili više izdašnom državnim podrškom. Pri tome, pod inteligencijom ovde podrazumevam veoma širok krug intelektualnih stvaralaca, kulturnih i prosvetnih delatnika, kao i obrazovanih ljudi u formalnom smislu. Ovde naročito treba istaći da je već u međuratnoj Jugoslaviji, nasuprot raširenim uvrenjima o tome da je inteligencija poticala “iz naroda”, odnosno sa sela, inteligencija bila pretežno buržoaskog porekla, kako su pokazala prosopografska istraživanja međuratne inteligencije. Takođe je važno i to da u Krajevini Jugoslaviji tržište rada nije uspevalo da apsorbuje ni srazmerno mali broj visokoobrazovanih stručnjaka, pa čak ni one sa

srednjim obrazovanjem. Otuda se govorilo o “prenatranosti univerziteta” i “nezaposlenosti intelektualne omladine”. Svojevrsni preokret dogodio se posle Drugog svetskog rata u oba pravca: u znatnoj meri je povećana prohodnost seljačkoj i radničkoj omladini ka višim obrazovnim nivoima, a nedostatak stručnjaka bio hronična boljka jugoslovenske privrede. U socijalističkoj Jugoslaviji, naročito u prvim posleratnim godinama, posvećivana je veća pažnja takozvanoj tehničkoj inteligenciji (razni privredni stručnjaci), koja je pre rata činila 12 odsto ovog sloja, a već 1952. čak 42,7 odsto.

Inteligencija je bila i stub režima, kako u Kraljevini, tako i u socijalističkoj Jugoslaviji. Istovremeno, u oba konteksta ona je, u meri znatno većoj nego što joj je to dozvoljavala velika zavisnost od državne potpore, igrala i kritičku ulogu, koju su režimi morali da tolerišu, uz mestimične represivne postupke.

U Kraljevini Jugoslaviji birokratsko-upravljački sloj bio je u suštini podgrupa unutar buržoaske klase. Obuhvatao je, u velikoj meri otuđeni sloj stanovništva, blisko povezan sa privilegovanom klasom na vlasti, i zajedno sa njom bio sinonim za korupciju i represiju.

U socijalističkoj Jugoslaviji birokratsko-upravljački sloj regrutovao se iz radništva i seljaštva, revolucionarnih kadrova i, uprkos tendencijama otuđenja, postojala je visoka prohodnost ka upravljačkim pozicijama za radne slojeve stanovništva. Naročito u prvim posleratnim godinama upravljačke pozicije bile su “revolucionarni poziv, a ne profesija”, ali se s vremenom suprotnost ove stukture i celine društva zaoštravala. U prvim godinama, nema razlike u platama, ali ima u nasleđenim predstavama o statusu birokrate. Birokratizam je prepoznavan kao jedan od ključnih protivnika istinskog razvoja socijalističkih odnosa, ali tu aporiju – birokratizacije i borbe protiv ove pojave – socijalističko društvo nije uspelo da reši, kako drugde, tako ni u Jugoslaviji. U fazi revolucionarnog etatizma klasne razlike uspostavljale su se na

liniji postojanja komandnih položaja i privilegija (“nova klasa”). U ovom periodu oko 10 odsto svih zaposlenih u državnom sektoru činili su birokratsko-upravljački sloj: svako pismen odlazio je u činovnike i 1947. oni su činili 54,4 odsto svih nemanuelnih radnika u socijalističkom sektoru.

Privilegije upravljačkih funkcija su nastavile da deluju i u samoupravnom socijalizmu, koji je bio zamišljen kao sistem za njihovo prevazilaženje, pri čemu su u samoupravljanju znatno važnije bile faktičke razlike u materijalnom položaju, nego sama pozicija moći, kako je to bilo u periodu etatizma. Svojevrsna povlašćenost počela je da važi i za nemanualne delatnosti u smislu da su postajale bolje plaćene od rada u proizvodnji. Ukratko, radnička klasa nije u potpunosti raspolagala viškom rada, čiji je znatan deo budžetski raspoređivala država. Budžetsko finansiranje neproizvodnih delatnosti značilo je otuđenje radničke klase od jednog dela viška rada i tendencija samoupravnog socijalizma bila je da putem samoupravnih interesnih zajednica radnička klasa u njima preuzme punu kontrolu nad čitavom proširenom reprodukcijom. Potpuna kontrola radničke klase nad proširenom reprodukcijom zapravo bi označila kraj mogućnosti birokratskog određivanja visokih zarada u neproizvodnim delatnostima i formiranje klasnih razlika na toj osnovi. One bi trebalo da se obavljaju kao rezultat priznatih društvenih potreba za koje samoupravne zajednice izdvajaju određeni deo viška rada samostalnim odlučivanjem, čime se ostvaruje koncept udruženog rada i harmonizuje pluralizam samoupravnih interesa. Na izvestan način, to bi značilo da zaposleni u neproizvodnim aktivnostima postaju, uslovno govoreći “najamnici” radničke klase, samim tim i oni postaju radnička klasa, koja tako obuhvata čitavo društvo i time i sama nestaje kao klasa (besklasno društvo). Razume se, do raspada socijalizma i Jugoslavije to nije ostvareno. Naprotiv, klasne razlike su sve više jačale, što je bila neminovna cena razvoja “tržišnog socijalizma”.

Studije socijalne stratifikacije društva socijalističke Jugoslavije pokazuju da nisu svi pojedinci koji su se nalazili na pozicijama vlasti bili bogati, kao i to da nisu svi bogati bili pripadnici partijske i političke elite. Ipak, postojale su systemske mogućnosti za pojedince na vodećim položajima u društveno-političkim zajednicama da koriste privilegije i da se bogate. Ukratko, sva relevantna istraživanja pokazuju da su socijalne razlike bile veće nego što je to bilo u skladu sa ideološkim postulatima vladajuće marksističke paradigme, ali i znatno manje nego što su bile u kapitalističkim zemljama i, u suštini, difuzno raspoređene: političke komandne funkcije nisu uvek i nužno podrazumevale materijalno bogaćenje, niti bile uslov za to. Međutim, nedvosmisleno su olakšavale bogaćenje i to najmanje zbog razlika u ličnim dohotcima. Veoma važan način bogaćenja bili su zapravo posredni kanali kao što su lukrativna službena putovanja, razni neformalni kanali za obezbeđivanje jeftinog zemljišta i materijala za izgradnju kuća, razne privilegije rukovodećih funkcionera određene internim pravilnicima i sl. Tako je, inače visok lični dohodak bio rasterećen od raznih obaveza koje su nepriviligovani pojedinci morali da snose. Tome treba dodati i činjenicu da su u porodicama funkcionera najčešće bila zaposlena oba supružnika, od kojih, po pravilu, nijedan nije imao nizak lični dohodak.

Nadalje, istraživanja s kraja posmatranog perioda su precizirala da su mogućnosti članova Partije u društvenoj pokretljivosti bile upola veće od mogućnosti nečlanova. Istovremeno, činjenica da su roditelji pripadnici Partije nije bila od izrazito velikog značaja u društvenoj pokretljivosti njihove dece. Suštinski kanal vertikalne pokretljivosti ipak je bila opšta transformacija koja se u Jugoslaviji dešavala posle Drugog svetskog rata.

NAJVEĆI MODERNIZACIJSKI ISKORACI: ZDRAVSTVENA ZAŠTITA, OBRAZOVANJE I EMANCIPACIJA ŽENA

Društveni procesi u međuratnom periodu odvijali su se u okvirima, u većoj ili manjoj meri, liberalne paradigme države koja nije imala ni mogućnosti niti volje da bitno interveniše u društvenim odnosima. Državna intervenija bila je više izuzetak nego pravilo, a i kad se javljala bila je u tesnoj vezi sa sasvim konkretnim političkim krugovima, katkad ličnim i grupnim poslovnim interesima. Vlada je tu i tamo gasila “požare” kad je stanje u nekoj oblasti postajalo nepodnošljivo i uz izuzetak veoma nedosledne agrarne reforme, većih intervencija u socijalnoj sferi nije bilo.

Promena društvene strukture posle 1945. kojoj je posvećen najveći deo ovog rada, bila je rezultat modernizacijskih procesa, pre svega industrijalizacije zemlje, koja spada u ekonomsku istoriju, ali je temeljni generator društvene promene. Ovde naročito treba naglasiti još tri važna modernizacijska iskoraka koja su dovela do značajnih promena opšteg društvenog obrasca, a to su zdravstvena zaštita, obrazovanje i emancipacija žena. Za razliku od međuratnog perioda, u svakom od ovih procesa vidljiva je snažna uloga jugoslovenskih komunista kao partije vlasti, za koje je uspeh na ovim poljima značio ostvarenje programskih ciljeva Partije u borbi za “novog čoveka”. Nema značajnijeg iskoraka u navedenim oblastima, a da nije bio diskutovan na partijskim forumima i objavljen u partijskim dokumentima.

Kad je reč o zdravstvenoj zaštiti stanovništva, Kraljevina Jugoslavija je u tom pogledu bila na samom dnu evropskih standarda. Prema podacima iz 1930. u Jugoslaviji je bilo 12.203 pripadnika medicinskog osoblja, od čega su njih 4545 činili lekari i njih 208, stomatolozi. Takođe, postojale su 172 bolnice sa 22.895 postelja. Do 1939. godine, u Jugoslaviji su registrovana 18.193 člana medicinskog osoblja, od čega 5131 lekar i 380 stomatologa, što je značilo da je na jednog lekara dolazilo 3060 stanovnika, a na jednog stomatologa 41.324 stanovnika. Od tog broja lekara, njih 927

radilo je u 169 bolnica u kojima su bile 23.534 postelje, tek 429 više nego dvadesetak godina ranije. Najviše bolnica po stanovniku bilo je u Dravskoj banovini (područje današnje Slovenije), gde je na bolničkom lečenju 1939. godine bilo čak 21,2 odsto svih bolničkih zbrinjavanja u zemlji te godine. Kada se ima u vidu da su medicinski stručnjaci uglavnom bili koncentrisani po gradovima, ostaje činjenica da je ogroman deo seoskog stanovništva i nekih manjih sredina bio bez adekvatne zdravstvene zaštite. Od 1930. do 1939. značajnije se povećao jedino broj odeljenja domova zdravlja, sa 260, na 552. Za Kraljevinu Jugoslaviju ne posedujemo pouzdane podatke, ali je dosta upečatljiv podatak da je 1939. u najmanje 12 odsto¹²⁵ smrtnih slučajeva uzrok smrti bila tuberkuloza – bolest koja prati uglavnom izrazito siromaštvo.

U socijalističkoj Jugoslaviji stanje u ovoj oblasti radikalno se popravljalo. Do 1950. bilo je samo 5138 lekara i 196 stomatologa, ali već 1952. taj broj je iznosio 6548 lekara (pošto su tada diplomirale prve generacije posleratnih studenata medicine), dok se broj stomatologa smanjio na 184. Do 1987. jugoslovensko stanovništvo lečilo 43.869 lekara i 9232 stomatologa, što je značilo da je na jednog lekara dolazilo 533, a na jednog stomatologa 2535 stanovnika. Broj bolničkih postelja povećao se već 1950. više nego dvostruko u odnosu na 1939. i tada je bilo 53.760 bolničkih postelja. Do 1960. i taj broj se udvostručio pa je bilo 102.329 postelja, da bi se do 1988. taj broj povećao na 142.957. I dalje su najrazvijenije zdravstvene službe, razumljivo, ostale vezane za gradske centre, ali se razvijaju i banjska lečilišta, a osnovna zdravstvena zaštita stiže i u seoske sredine. Osim bolnica, do 1989. otvorene su 8384 zdravstvene ustanove opšte i specijalističke, kao i 4425 zubnih ordinacija. Osim toga, s razvojem putne mreže, poboljšanjem komunikacija i sa drugačijom socijalnom politikom, zdravstvena zaštita

125 Procenat se odnosi samo na $\frac{1}{4}$ svih umrlih, jer se za $\frac{3}{4}$ uzrok smrti ne zna. Naime, od 233.196 umrlih lica, uzrok smrti je poznat samo za 53.228, a od tog broja za 27.605 je poznato da je umrlo od tuberkuloze.

postala je dostupna znatno većem broju ljudi. Osim lekara, povećavao se i broj drugog zdravstvenog osoblja. Prema podacima iz 1962. bilo je ukupno 112.946 zdravstvenih radnika, 1975–193.374, a 1987–303.105.

U čitavom periodu postojanja jugoslovenske države, osim ogromnih uspeha u širenju zdravstvene zaštite u vreme socijalizma, što je imalo snažnog odraza i na spominjani produžetak prosečnog životnog veka, u ovoj oblasti su opstale značajne razlike među republikama i pokrajinama. Kao najočigledniji primer mogu se uzeti smrtnost od parazitskih i infektivnih bolesti, na šta nesumnjivo utiče i geografsko područje, ali u mnogome i zdravstvena kultura stanovništva, koja je dobar odraz opšteg kvaliteta života. Tako je 1990. stopa smrtnosti od ovih oboljenja na 100.000 stanovnika, po republikama i pokrajinama, bila sledeća: Crna Gora – 9,3; Slovenija – 11,5; Bosna i Hercegovina – 16,5; Srbija – 18,2; Hrvatska 22,2 i Makedonija – 32,1. Ako se posmatra samo Srbija, i razlike unutar nje su bile veoma izražene: na 100.000 stanovnika umiralo je u centralnoj Srbiji 11,7 bolesnika, u Vojvodini – 13, a na Kosovu – čak 43.

Sledeći važan iskorak bio je učinjen u domenu obrazovanja stanovništva. U Kraljevini Jugoslaviji, uprkos određenim naporima da se obrazovni nivo stanovništva podigne, nisu učinjeni značajniji iskoraci na tom polju. Nepismenog stanovništva starijeg od 10 godina bilo je 1921. čak 4.402.059, odnosno 50,5 odsto populacije), a do popisa 1931. taj broj se povećao na 4.408.471 (44,6 odsto populacije iznad 10 godina starosti).

Već na popisu 1948. taj broj je bio znatno manji – 3.162.941 (25,4 odsto stanovništva). To smanjenje je bilo rezultat masovnih opismenjavanja u toku rata i neposredno po njegovom završetku, ali verovatno ne odslikava realno stanje, naročito ne ako se u obzir uzme funkcionalna pismenost. Ipak, nemali napori su činjeni u pravcu obrazovanja stanovništva, tako da je broj nepismenih u

populaciji starijoj od 10 godina konstantno opadao, uz porast broja ukupnog stanovništva, pa je iznosio 1961–3,066.165 (21 odsto), 1971–2,549.571 (15.1 odsto), a 1981–1,780.902 (9,5 odsto) lica. Od toga je 1,576.238 bilo starije od 39 godina, odnosno rođeno je pre 1945. Kao i u drugim oblastima, regionalne razlike bile su veoma izražene. Nepismenih je najmanje bilo u Sloveniji, a najviše u Makedoniji, i to pretežno među ženskom albanskom populacijom.

U Kraljevini Jugoslaviji bilo je 1919. godine 5610 osnovnih škola (4 razreda) sa 658.876 učenika i 11.064 nastavnika. Bilo je, zatim, 115 građanskih škola, 120 gimnazija i realki i 24 učiteljske škole sa ukupno 63.599 đaka i 3279 nastavnika. Do 1939. broj osnovnih škola porastao je na 9190, broj učenika iznosio je 1,470.983, a nastavnika 34.663. Srednjih škola do 1939. bilo je 1086 sa 213.100 učenika i 13.515 nastavnika. Od ovog broja, najviše je bilo učenika u gimnazijama i realkama – 81.688, dok su ostali pohađali razne stručne škole. Ustanova višeg i visokog obrazovanja bile su 1922. ukupno u celoj zemlji 23, sa 10.568 studenata i 682 profesora, a 1939. bilo je 29 viših škola i fakulteta sa 21.253 studenta i 1394 profesora. Ova relativno oskudna obrazovna mreža školovala je čak i više kadrova nego što je u jugoslovenskoj privredi i drugim delatnostima uopšte moglo da se zaposli.

Posle 1945. godine obrazovna mreža se i u pogledu broja škola i raznovrsnosti nastave brzo širila, a broj obaveznih godina osnovnog obrazovanja se povećavao, da bi već od 1958. bila uvedena osmogodišnja osnovna škola. U 1946. godini bilo je 10.666 osnovnih škola na prostoru Jugoslavije, sa 1,441.679 učenika i 23.270 nastavnika, što je u pogledu nastavnog kadra predstavljalo veliki pad u odnosu na 1939. Do 1975/76. broj osnovnih škola u Jugoslaviji povećao se na 13.442, a od tada je opadao, mahom zbog spajanja manjih škola, što je bilo moguće zahvaljujući napretku saobraćaja i lakšoj pokretljivosti učenika. Tako je 1989/90. broj osnovnih škola opao na 11.841. I broj učenika je takođe varirao, pa ih je najviše bilo u školskoj 1975/76–2,856.453, da bi se do 1989/90. taj

broj smanjio na 2,798.738. Prema podacima iz 1987. bilo je 139.167 osnovnoškolskih nastavnika. Osnovno obrazovanje (računajući minimalno 4 razreda) imalo je 1953. godine 50,2 odsto stanovništva, 1961–55,9 odsto, 1971–57,4 odsto, a 1981–51,1 odsto.

Kad je reč o srednjem obrazovanju, posle 1945. akcenat je uglavnom bio na srednjim stručnim školama. Od 1946. do 1987. broj srednjih škola se povećao sa 959 na 1248. Međutim, najviše ih je bilo 1978–2787. U istom periodu broj učenika se povećao sa 138.393 na 901.351. Konačno, 1946. u srednjim školama radilo je 14.549 nastavnika, a 1987–63.711. Do 1953. bilo je 6,6 odsto stanovništva sa završenom srednjom školom, 1961. taj procenat je iznosio 9,3 odsto, 1971–15,2 odsto, a 1981–25,5 odsto.

Već 1946. u Jugoslaviji je radilo 39 viših i visokih škola (deset više nego 1939), sa 39.239 studenata i 1390 nastavnika. Od 1945. do 1953. diplomiralo je čak 30.000 studenata viših škola i fakulteta, što je bilo oko 50 odsto ukupnog broja stanovnika sa visokim i višim obrazovanjem 1939. godine. Broj visokoškolskih ustanova uglavnom se povećavao i u narednom periodu, pa su već 1950. postojale 84 ovakve nastavne ustanove. Najveći broj visokih i viših škola dostignut je 1981–357, a najviše studenata školovalo se u školskoj 1979–447.88. Krajem posmatranog perioda, 1991. bilo je 306 viših škola i fakulteta sa 325.481 studentom. Što se tiče nastavnog kadra, do 1991. bilo je već 22.626 nastavnika na višim i visokim školama u Jugoslaviji. Udeo stanovništva sa višim i visokim obrazovanjem iznosio je: 1953–0,6 odsto, 1961–1,3 odsto, 1971–2,8 odsto i 1981–5,6 odsto.

Ako u obzir uzmemo prevashodno naučnu delatnost, videćemo da se u drugoj Jugoslaviji u tom pogledu dogodila prava revolucija. U školskoj 1919/20, bilo je promovisano 89 doktora nauka, a u školskoj 1938/39. njih 296. Najviše doktora nauka u Kraljevini Jugoslaviji promovisano je 1929/30. – čak 412. Neposredno posle rata, 1945–1949. promovisano je 87 doktora nauka. Od 1950. do 1959. promovisan je 1221 doktor nauka, zatim od 1960. do 1969.

– 3425, od 1970. do 1979–5748, 1980–1990–10.376. Osim na višim i visokim školama, naučni radnici su se zapošljavali i na sve većem broju naučnih instituta i raznih zavoda.

Osnovni problem sa kojim se suočavala prosvetna delatnost posle 1945. je nedostatak nastavnog kadra. Relativno niske zarade u prosvetnoj delatnosti nisu predstavljale privlačnu perspektivu za zapošljavanje. Sa druge strane, uprkos visokim rezultatima u domenu obrazovanja, 1975. godine u 28 odsto industrijskih preduzeća nije bilo visokobrazovanog kadra. Privreda se razvijala brže nego što je to mogao da prati obrazovni sistem. Kad se u obzir uzmu sve radne organizacije, u Jugoslaviji je 1975. bez visokoobrazovanog kadra bilo 57 odsto tih organizacija. Zanimljiv je podatak da je najviše organizacija bez visokog stručnog kadra bilo u Sloveniji (62 odsto), potom u BiH (60 odsto), u Hrvatskoj (54 odsto), u Srbiji (56 odsto, i to u centralnoj Srbiji 54 odsto, u Vojvodini čak 66 odsto i na Kosovu 58 odsto) u Makedoniji i Crnoj Gori (po 51 odsto).

Na kraju, pažnju treba skrenuti i na veoma važno pitanje položaja žene u društvu. Ženska emancipacija je u Kraljevini bila rezultat individualnog napora, a u socijalističkoj Jugoslaviji – organizovane politike. Iako je u Kraljevini Jugoslaviji postojao i feministički pokret, ostao je na marginama društvenog uticaja, a položaj žene bio je najbolje izražen u Građanskom zakoniku koji je udatoj ženi uskraćivao poslovnu sposobnost. Već 1946. sa prestankom važenja Građanskog zakonika, ukinuta je i ova anahrona pravna odredba. Zahvaljujući ravnopravnom učešću žena u NOB, (od kojih su neke imale i komandne položaje, proglašavane posle rata za narodne heroje), nova pozicija žene u jugoslovenskom društvu lakše je prihvatana. Žene su, razume se, dobile pravo glasa, liberalizovani su bračni odnosi, podstican je politički aktivizam žena preko Antifašističkog fronta žena i drugih masovnih organizacija, žene su sve više zauzimale društveno-političke funkcije, a zakonska rešenja su u svim oblastima života nastojala da

obezbede rodnu ravnopravnost. I znatno povećanje broja razvedenih brakova možemo smatrati izrazom emancipacije žene. Od početka šezdesetih liberalizovan je odnos prema abortusu, što je bio jedna od važnih iskoraka koji socijalistička država nije načinila neposredno posle rata.

Na kursovima za opismenjavanje od 1948. do 1950. čak 70 odsto polaznika su činile žene, pri čemu je opismenjavanje i školovanje ženske dece nailazilo u konzervativnim sredinama na otpor, mahom iz verskih i patrijarhalnih razloga. Od 1921. do 1981. procenat nepismenih žena je sa 60 odsto opao na 14,7 odsto, ali su žene sve do kraja socijalističke epohe činile oko 80 odsto svih nepismenih građana. Jedan od olakšavajućih okolnosti u procesu emancipacije žene bila je i društvena briga o deci, koja je trebalo da omogućí ženi da iskorači iz tradicionalne uloge dodeljivane majci.

Ovde bi trebalo ukazati na neke karakteristike odnosa između muške i ženske populacije u pogledu aktivnosti stanovništva Kraljevine i socijalističke Jugoslavije. U muškoj populaciji bilo je aktivno, prema popisima 1921. i 1931. godine 64 odsto, odnosno 62,8 odsto, a u ženskoj populaciji 36,4 odsto, odnosno 30 odsto. Posle 1945. smanjivao se procenat aktivnog stanovništva u muškoj populaciji, dok je stopa aktivnog stanovništva unutar ženske populacije bila relativno stabilna i kretala se od 30,7 do 35,1. To znači da se apsolutni broj aktivnog ženskog stanovništva (a time i udeo aktivnog ženskog stanovništva) povećavao srazmerno porastu broja ženskog stanovništva u opštoj populaciji, dok s muškarcima to nije bio slučaj. To je veoma uverljivo svedočanstvo o emancipaciji žena u odnosu na međuratni period, što je naročito primetno posle 1961. godine. Naime, u međuratnom periodu najveći procenat privredno aktivnog ženskog stanovništva (oko 85 odsto) bio je uposlen u poljoprivredi, što vredi i za prve posleratne godine (88,9 odsto, prema popisu iz 1948). Pri svim kasnijim popisima smanjivao se udeo ženskog poljoprivrednog stanovništva u ukupnom aktivnom ženskom stanovništvu i to veoma izraženo.

Poslednji put je natpolovična većina aktivnog ženskog stanovništva bila uposlena u poljoprivredi 1971. godine – 55,4 odsto. Prema popisu iz 1981. taj procenat opao je na 31,5 odsto.

Ipak, u čitavom posmatranom periodu žene su bile zastupljenije u poljoprivredi nego u ostalim delatnostima. Štaviše, njihov udeo u ovoj delatnosti se konstantno povećavao, pošto su druge delatnosti bile daleko prohodnije za muškarce. Prema podacima iz 1931. godine udeo aktivnog ženskog poljoprivrednog stanovništva u ukupnom aktivnom poljoprivrednom stanovništvu iznosio 36.6 odsto, iako su u ukupnom aktivnom stanovništvu žene činile 32,8 odsto. Do 1981. čak 47,5 odsto aktivnog poljoprivrednog stanovništva činile su žene, dok su u ukupnom aktivnom stanovništvu bile zastupljene sa 38 odsto. Kad je reč o muškarcima, prema popisu iz 1931. godine, aktivno se poljoprivredom bavilo 66,3 odsto aktivnog muškog stanovništva, a 1981. samo 21,4 odsto. Ova razlika svedoči o tome da su žene, uprkos nedvosmislenoj emancipaciji i bržem porastu aktivnosti ženskog stanovništva unutar ženske populacije u odnosu na porast aktivnosti muškaraca unutar muške populacije, ipak teže nego muškarci nalazile uposlenje van poljoprivrede.

U epohi socijalizma žene ipak nisu uspele da dosegnu punu ravnopravnost sa muškarcima ni u pogledu dostupnosti svih društvenih pozicija, ni u pogledu zarada za isti posao, niti u svim ostalim društvenim odnosima gde se, se kao relevantno javlja pitanje rodnih razlika. Ipak, u odnosu na međuratnu epohu uspesi u postizanju ravnopravnosti bili su više nego očiti.

ZAKLJUČAK

U perspektivi XX veka društvo Jugoslavije podelilo je sudbinu političke tvorevine čija je materijalna i ljudska osnova to društvo bilo, kao što je sudbina države bila u mnogome određena društvenim okolnostima unutar kojih su se smenjivali različiti politički okviri. Država je uspevala da se nametne kao “sila iznad društva”, u vrlo doslovnom smislu, ali su i bitne karakteristike društva izmicala inženjeringu, delujući posve autonomno i namećući akterima istorije čvrste prepreke u njihovim, bilo reformatorskim, bilo revolucionarnim, bilo konzervativnim agendama.

Kad je 1918. godine nastala jugoslovenska država, ona je bila pre svega tvorevina ponikla na periferiji evropskog kapitalizma, s osnovnom socijalno-klasnom strukturom koju su činili seljaci, kao dominantan sloj, zatim tanak sloj radničke klase i razgranata, ali malobrojna buržoaska klasa: od vlasnika kapitala do inteligencije i činovništva. Pa ipak, nije bilo lako zamisliti kompleksniju strukturu, prevashodno zahvaljujući veoma raznolikim društvenim karakteristikama različitih krajeva nove države, u čemu ipak ne treba tražiti uzroke njenog potonjeg sloma: odsustvo umeća i sposobnosti nalaženja kreativnih odgovora na izazove kakve je postavljao novi istorijski okvir mnogo je uverljivije kao objašnjenje neuspeha prve Jugoslavije od objašnjenja neuspeha koje je sadržano u navodnoj nepremostivosti samih razlika.

Društvo prve Jugoslavije bilo je zapušteno društvo, bez ozbiljnih pokušaja da se nivelišu one razlike koje je moglo i trebalo nivelisati (privredni razvoj, disproporcije u kulturnom nivou, bogatstvu i siromaštvu), dok se istovremeno insistiralo na tobožnjem narodnom jedinstvu kao platformi za eliminisanje onih razlika koje se nisu mogle eliminisati, ili za tim nije ni bilo potrebe (nacionalni identiteti). Ukupni društveni razvoj Jugoslavije od 1918. do 1941. bio je porazno spor, pa se zemlja nalazila na začelju evropskih tokova (siromaštvo stanovništva, nepismenost, niska zdravstvena kultura, slaba mobilnost itd), sa poprilično zatvorenim perspektivom.

Socijalistička revolucija donela je promenu koja je, osim bitno drugačijeg političkog sistema, podrazumevala i sasvim suprotan odnos prema društvu od onog iz međuratne epohe. *Modus operandi* za postizanje ciljeva komunistima je bio upravo specifični društveni inženjering, koji je objektivno trebalo da ubrza napredak svih slojeva koji prihvate novo stanje i diktaturu proletarijata, ili joj se makar otvoreno ne suprotstavljaju. U socijalističkoj Jugoslaviji komunisti su stvorili novu društvenu strukturu koju su činili radnici, zatim posednici sredstava za proizvodnju pomoću kojih sopstvenim radom (neeksploatatorski) ostvaruju prihode (seljaci, zanatlije), “narodna” inteligencija (nasuprot deklasiranoj – “nenarodnoj”) i upravljačko-birokratska struktura, koja je ideološki bila “izvršni odbor” radničke klase, ali suštinski i dalje njegova avangarda, kako u ideološkom, tako i u smislu moći u odnosu na samu radničku klasu, prema nekim mišljenjima, čineći čak kontraklasu.

Međutim, u tim okolnostima, u kojima je bila, u najmanju ruku, nedosledno sprovedena ideja diktature proletarijata, za šta su postojali mnogostruki razlozi političke i ekonomske prirode, odvijali su se modernizacijski iskoraci koji su objektivno poboljšavali položaj ranije zapostavljenih društvenih slojeva.. Činjenica da su, sa druge strane, beleženi neuspesi i stagnacija, otvara debatu o tome da li su razlozi neuspeha inherentni socijalizmu ili su poticali od njegovih “nesocijalističkih” modifikacija.

Bibliografija

1. Bajalica, D., *Komunistička partija Jugoslavije i seljačko pitanje*, Beograd 1959.
2. Bajkić, V., *Seljački dugovi: fakta, misli kritika*, Beograd 1928.
3. Bogdanović, M., “Međugeneracijska društvena pokretljivost prema polu: uporedna analiza”, *Sociologija* 3/1993, 347–368.
4. Campbell, J., *Tito’s Separate Road*, New York 1967.
5. Cifrić, I., *Revolucija i seljaštvo*, Zagreb 1980, 139–178.
6. Чалић, М. Ж., *Социјална историја Србије 1815–1941*, Београд 2006.
7. Чалић, М. Ж., *Историја Југославије у 20. веку*, Београд 2013.
8. Čepić, Z., *Agrarna reforma in kolonizacija v Sloveniji*, Ljubljana 1995.
9. Denitch, B., *The Legitimation of a Revolution: The Yugoslav Case*, Yale University Press, New Haven 1976.
10. Đilas, M., *Vlast i pobuna*, Zagreb 2009.
11. Đilas, M., *Nova klasa*, Beograd 1990.
12. Đurović, S., *Državna intervencija u industriji Jugoslavije : (1918–1941)*, Beograd 1986.
13. Kardelj, E., *Problemi naše socijalističke izgradnje (1954–1987)*, Beograd 1954.
14. Kidrič, B., *Sabrana dela*, 4–7, Beograd 1985.
15. Berković, E., *Socijalne nejednakosti u Jugoslaviji*, Beograd 1986.
16. Bakarić, V., *Društvene klase, nacija i socijalizam*, Zagreb 1976.
17. Bilandžić, D., *Ideje i praksa društvenog razvoja Jugoslavije*, Beograd 1973.
18. Bilandžić, D., *Društveni razvoj socijalističke Jugoslavije*, Zagreb 1974.
19. Bilandžić, D., *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Glavni procesi*, Zagreb 1979.
20. Dedijer, V., *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, 1, Beograd 1981.
21. Димић, Љ., *Културна политика у Краљевини Југославији*, 1–3, Београд 1996.
22. Димић, Љ., “Просвета у Краљевини Југославији”, *Образовање код Срба кроз векове*, Београд 2003, 211–231.
23. Dimitrijević, S., *Privredni razvitak Jugoslavije 1918–1941*, Beograd 1961.
24. Dobrivojević, I., *Selo i grad. Transformacija agrarnog društva Srbije (1945–1955)*, Beograd 2013.
25. Dobrivojević, I., “Planiranje porodice u Jugoslaviji 1945–1974”, *Istorija 20. veka*, 2/2016, 83–98.
26. Doder, D., *The Yugoslavs*, New York 1978.

27. *Društvene nejednakosti*, Beograd 1987.
28. First, R., *Seoska porodica danas. Kontinuitet ili promjene*, Zagreb, 1981.
29. First Dilić, R., "The changing structure of family farms and farm families in Yugoslavia", *Sociologija*, Beograd 1986.
30. Ginić, I., "Dinamika urbanizacije u Jugoslaviji", *Sociologija i prostor* 31–32/1971, 53–61.
31. Halpern, J., *Yugoslav peasant society in transition: stability in change*, Washington 1963.
32. Ilić, M., *Bitne promene socijalno-klasne strukture jugoslovenskog društva u periodu od 1945. godine do danas*, Beograd 1977.
33. Исић, М., *Сељаштво у Србији 1918–1941*, књ. 1, Београд 2000–2001.
34. Исић, М., *Сељаштво у Србији 1918–1941*, књ. 2, Београд 2009.
35. Исић, М., *Основно школство у Србији 1918–1941*, Београд 2006.
36. *Историја Савеза комуниста Југославије*, Београд 1985.
37. *Јубиларни зборник живота и рада Срба Хрвата и Словенаца*, Београд, 1928.
38. *Jugoslavija v času: devetdeset let od nastanka prve jugoslovske države = Yugoslavia through time: ninety years since the formation of the first state of Yugoslavia*, ur. Bojan Balkovec, Ljubljana 2009.
39. Kardelj, E., *Osnove društvenog sistema socijalističkog samoupravljanja*, Beograd 1989.
40. Katz, V., *Društveni i ekonomski razvoj Bosne i Hercegovine 1945–1953.*, Institut za istoriju, Sarajevo 2011.
41. Kornai, J., *The Socialist System: the political economy of communism*, Princeton 2007.
42. Kosanović, Đ., *Ekonomskopolitička djelatnost narodne vlasti u toku Nov-a*, Zagreb 1964.
43. Костић, Ц., *Сељаци индустријски радници*, Београд 1955.
44. Lakićević, D., *Misao i praksa socijalne politike Jugoslavije između dva svetska rata*, Beograd 1976.
45. Lampe, J. R; Jackson, M. R., *Balkan economic history: 1550–1950*, Bloomington 1982.
46. Lazarević, Ž., *Plasti prostora in časa*, Ljubljana 2009.
47. Lakatoš, J., *Jugoslovenska privreda*, Zagreb 1933.
48. Latifić, I., *Jugoslavija: 1945–1990: razvoj privrede i društvenih delatnosti*, Beograd 1998.
49. Lempj, Dž., *Jugoslavija kao istorija: Bila dvaput jedna zemlja*, Beograd 2004.

50. Lukić, R., *Promene klasne strukture savremenog jugoslovenskog društva*, Beograd 1966.
51. Mandić, I., “Ekonomski položaj radničke klase Jugoslavije”, *Sociologija* 3/1972, 461–475.
52. Marković, P., *Strukturne promene na selu kao rezultat ekonomskog razvitka (1900–1960)*, Beograd 1962.
53. Miladinović, S., “Vertikalna društvena pokretljivost u Jugoslaviji”, *Sociologija* 2/1993, 263–281.
54. Milić, V., *Promene u socijalnoj strukturi Jugoslavije i društveni sukobi u jugoslovenskom društvu*, Beograd 1972.
55. Milić, V., *Revolucija i socijalna struktura*, Beograd 1978.
56. Milosavljević, O., *Država i samoupravljanje : 1949–1956* (doktorska disertacija), Beograd 1987.
57. Милошевић, С., “Идентитетски вредносни консензус: Краљевина Југославија као ‘сељачка држава’”, *Синтезис* 1/2009, Београд, 2009, 15–28.
58. Милошевић, С., *Аграрна политика у Југославији (1945–1953)*, (докторска дисертација), Београд 2016.
59. Milošević, S., *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941–1945*, Beograd 1981.
60. Mirković, M., *Ekonomska historija Jugoslavije*, Zagreb 1962.
61. Mirković, M., *Ekonomska struktura Jugoslavije 1918–1941*, Zagreb 1950.
62. Mirković, M., *Izgradnja socijalističke ekonomije u Jugoslaviji*, Zagreb 1979.
63. Mitić, J., *Radnici i obrazovanje*, Beograd 1990.
64. Митровић, М., *Друштвено – економске промене у Србији и организација управљања привредом 1945–1952*, Београд 1988.
65. Mlinar, Z., *Protislovja družbenega razvoja*, Ljubljana 1986. Neil V. Ph., *Titoism in Action: The Reforms in Yugoslavia After 1948*, Berkley 1958.
66. *New perspectives on Yugoslavia: key issues and controversies*, Ur. D. Djokić, J. Ker-Lindsay, New York 2011.
67. Obradović, M., *Narodna demokratija u Jugoslaviji 1945–1952*, Beograd 1995.
68. Pantelić, I., “Osvajanje neosvojivog: politička emancipacija žena u posleratnoj Jugoslaviji 1945–1953.”, *Istorija 20. veka* 3/2012, 139–154.
69. Перишић, М., *Од Стаљина ка Сартру. Формирање југословенске интелигенције на европским универзитетима 1945–1958*, Београд 2008.
70. Petranović, B., *Istorija Jugoslavije*, 1–3, Beograd 1988.

71. Petranović, B., *Politička i ekonomska osnova narodne vlasti u Jugoslaviji za vreme obnove*, Beograd 1969.
72. Petranović, B., "Promene u društveno-ekonomskoj strukturi u Jugoslaviji u toku NOV", *Prilozi za istoriju socijalizma* 6/1969, 57–73.
73. Petranović, B., *AVNOJ – revolucionarna smena vlasti*, Beograd 1976.
74. Петрановић, Б., *Југославија на размеђу (1945–1950)*, Подгорица 1998.
75. Petrović, Lj., *Jugoslovenska država i društvo u periodici 1920–1941*, Beograd 2000.
76. Петровић, Љ., "Југословенско друштво између два рата", *Историја 20. века* 2/2008, 23–43.
77. Petrović, V., *Razvitak privrednog sistema FNRJ posmatran kroz pravne propise*, Beograd 1954.
78. Петровић, Н., *Социјалистички преображај села: промене друштвених односа у*
79. *пољопривреди Војводине и њен развој 1950–1957. године*, Нови Сад 2015.
80. Pečuljić, M., *Horizonti revolucije*, Beograd 1971.
81. Pečuljić, M., *Promene u socijalnoj strukturi Jugoslavije*, Beograd 1963.
82. Polovina, G., *Privredni sistem i proizvodni odnosi u Jugoslaviji*, Beograd 1958.
83. *Položaj i problemi porodice u procesu konstituisanja samuopravnog socijalističkog društva*, Beograd 1968.
84. Popović, M., "Class-stratum Inequalities and Social System in Yugoslavia", *Sociologija* (poseban broj), Beograd 1986, 57–64.
85. Popović, S., *Položaj radnog čoveka u kapitalističkoj i socijalističkoj Jugoslaviji*, Beograd 1956.
86. Radelić, Z., *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.–1991.*, Zagreb 2006.
87. *Razvitak stanovništva Jugoslavije u posleratnom periodu*, Beograd 1974.
88. *Razvoj, dileme i perspektive jugoslavenskog socijalizma*, Zagreb 1988.
89. Rusinow, D., *The Yugoslav Experiment: 1948–1974*, London 1977.
90. Sekulić, D., "Socio-profesionalna mobilnost u Jugoslaviji", *Sociologija* 1–2/1984, 69–85.
91. *Slovenija – Jugoslavija, krize in reforme 1968/1988*, ur. Z. Čepič, Ljubljana 2010.
92. *Slovenija v Jugoslaviji*, ur. Zdenko Čepič, Ljubljana 2015.
93. Spehnjak, K., "Narodni front Jugoslavije : (SSRN – razvoj, programsko-teorijske osnove i procesi u društvenoj praksi 1945–1983)", *Povijesni prilozi*, 3/1984, 11–82.

94. *Srbija u modernizacijskim procesima*, 1–4, ur. L. Perović, Beograd 1994–2006.
95. *Statistika Jugoslavije 1918–1988*, Beograd 1988.
96. Stefanović, S., *Serbian bourgeois elite and the Yugoslavia (1918–1941)*: magistarski rad, Beograd 2000.
97. Stiber, M., *Mesto i uloga inteligencije u razvoju savremenog jugoslovenskog društva* (magistarski rad), Beograd 1969.
98. Stipetić, V., *Yugoslavia's Agriculture 1945–1975*, Beograd 1975.
99. Stojaković, G., *Rodna perspektiva u novinama Antifašističkog fronta žena : (1945–1953)*, Novi Sad 2012.
100. Stojavljević, B., *Prodiranje kapitalizma na selo*, Zagreb 1965.
101. Stojavljević, B., *Seljaštvo Jugoslavije 1918–1941*, Zagreb 1952.
102. Štahan, J., *Životni standard u Jugoslaviji*, Zagreb 1973.
103. Švar, S., *Sociološki presjek jugoslavenskog društva*, Zagreb 1970.
104. Tomasevich, J., *Peasants, Politics and Economic Change in Yugoslavia*, Stanford: Stanford University Press; London: G. Cumberlege, Oxford University Press, 1955.
105. Tomšič, V., *Žena u razvoju socijalističke samoupravne Jugoslavije*, Beograd 1987.
106. Trouton, R., *Peasant Renaissance in Yugoslavia 1900–1950: a study of the development of Yugoslav peasant society as affected by education*, London 1952.
107. Turk, J., *Osnovi naše agrarne politike*, Zagreb 1922.
108. *The Collectivization of Agriculture in Communist Eastern Europe: Comparison and Entanglements*, ur. C. Iordachi, A. Bauerkämper, Budapest, New York 2014.
109. *The Economic Transformation of the Soviet Union, 1913–1945*, ur. Robert William Davies, Mark Harrison, S. G. Wheatcroft, 1993.
110. Вуковић, С., *Радништво и бирократија*, Београд 1985.
111. Vasić, V., *Putevi razvitka socijalizma u poljoprivredi Jugoslavije*, Beograd 1960.
112. Veselinov, D., *Sumrak seljaštva*, Beograd 1987.
113. Vidaković, Z., *Promene u strukturi jugoslovenskog društva i Savez komunista*, Beograd 1967.
114. Vinski, I., *Klasna podjela stanovništva i nacionalnog dohotka Jugoslavije u 1938. godini*, Zagreb 1970.
115. Vuchinich, W.; Tomashevich, J., *Contemporary Yugoslavia: Twenty Years of Socialist Experiment*, University of California Press 1969.

116. Vujević, M., "Utjecaj tradicionalnih društvenih odnosa na neka obilježja radničke klase", *Sociologija* 3/1972, 419–424.
117. Вукосављевић, С., *Историја сељачког друштва*, Београд, 1953.
118. Woodward, S. L., *Socialist Unemployment – The Political Economy of Yugoslavia, 1945–1990*, Princeton 1995.
119. Žerjavić, V., *Gubici stanovništva Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu*, Zagreb 1989.
120. Živković, M., "Kako je raspoređen jugoslovenski intelektualni kapital", *Sociologija* 4/1979.
121. Županov, J., *Samoupravljanje i društvena moć*, Zagreb 1969.